

Kós Károly arca publicisztikája tükrében¹

A hűség, a cselekvés embere

„Bened, ha szólalsz, Erdély lelke szólal –
Lelke a voltak, az időtelennek –
Hangodat hallva: kürtöt hallok olykor,
Mely nekem is még életről izenget.”
Tompá László: Őszi üdvözlét

Amikor kezünkbe vesszük az életmű újabb szegmensét elénk táró vaskos kötetet, a jelígenek választott – a székelyudvarhelyi tusculanumában élő költő – verssorainál tömörebb, jellemzőbb, a Kós Károly alkotásaira egészében is érvényes megfogalmazást aligha írhatnánk róla. Közéleti, irodalomszervezői, művészi és irodalmi tevékenységében tetten érhető törekvés legközvetlenebbül a publicisztikájában ölt testet, nyer teret.

Ez a kötet is jelzi a Kós Károly iránti felfokozott érdeklődést, azt az odafigyelést, amely korántsem csak a lankadatlan és mindig céltudatos munkás élet feltárását, a rendkívül gazdag és változatos életmű számbavételét szolgálja. Belőle a klasszikus magasságokba emelkedett alkotó máig ható, érvényes üzenetei és tanulságai sugároznak felénk. „Szellemi örökségének elmélyültebb megismeréséhez és mindennapi életünkben való gyakorlati alkalmazásához – olvashatjuk a Bevezető gondolatok soraiban – újabb lehetőséget nyújthat, és megbízható támpontokat adhat publicisztikájának gyűjteményes kötete.”

Az utóbbi húsz-huszonöt évben művei újra közkézre kerülnek az életmű tudományos feldolgozása és számbavétele is új lendületet nyert.

Az erdélyi művelődéstörténet kiváló ismerője, Sas Péter – a Kós Károly-díj kitüntetettje (2007) – rendkívül sokat tett azért, hogy az alkotó és munkássága elnyerje méltó helyét a magyar szellemi élet panteonjában, életpéldája, tanítása, cselekedetei igazi tájékozódó pontjaivá váljanak a mai és elkövetkező nemzedékeknek. Igazolásképpen említsük, soroljuk elő a Kós Károlyról írott, illetve az ő életművének új s új szegmentumát elénk táró, általa szerkesztett köteteit: *A politikus Kós Károly* (Pro Kalotaszeg, 2002), *Kós Károly levelezése* (Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003), *Kós Károly művészete* (Noran Kiadó, 2004), *Kós Károly, a hűség embere* (Lucidus Kiadó, 2008), *Kós Károly, a könyvművész* (Holnap Kiadó, 2009), *Kós Károly képeskönyv* (Pallas-Akadémiai, 2009).

MÁRIÁS JÓZSEF (1940) újságíró, szerkesztő, irodalomtörténész.

1 *Kós Károly publicisztikája*. Csíkszereda, 2014, Pallas-Akadémiai Könyvkiadó.

Kós Károly vallomások író, köteteiről maga ad, jelöl ki megközelítési, értelmezési tájékozódási pontokat. Erdély szülötte, aki soha nem tudott elszakadni tőle, sorsvállalása mindig tudatos, határozott alapokra épült. Miként ír erről *Az én világom* című írásában 1909-ben? „Napkeletről jöttem a nagy hegyek, zúgó fenyvesek és kis faluk világából, ahol még álmodnak a szűkszávú kemény magyarok csudás álmokat, ahol még mesélnek fehér hajú vén nótafák nagy régi időkről, elmúlt világról, elporladt emberekről [...] Ott, Erdélyországban.” Joggal nevezhetjük őt a hűség emberének, kinek minden szava, minden megnyilatkozása, minden szívdobbanása Erdély jelenéről és jövőjéről vall. Honnan merítette ehhez az erőt, miből táplálkozott a rendíthetetlen, kitartó elszántság, munkásságának vezérelve? A Benkő Samuval folytatott beszélgetésben maga vall erről: „...én az életet világeletemben nagyon reálistan néztem. És innen a földről néztem, a szülőföldről. Azt is tudtam, hogy az élet nem áll meg. A nép, az itt él tovább és szüksége van az értelmes beszédre, a vele törődő okos szóra. Nekem életprogramom volt, hogy innen nem tágítok” (*„A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni”, 1978*).

Tájékozódás – alapozás

„...akartunk élni, akarunk dolgozni, akarunk kultúrát. Akarunk művészetet: élő, szervezett, nélkülözhetetlent, olyant, ami a miénk. Amiben a mi lelkünk fürdik meg, hogy megújuljon, hogy erőssé, erősebbé legyen.”

Publicisztikájának első „csokra” a nagy szerepre – a két világháború közti Erdély társadalmi, művelődési, irodalmi élete szolgálatára – való felkészülés jegyében született írásokat öleli fel, a Budapestről hazatéréséig terjedő időszakról nyújt számunkra hiteles jelzéseket.

A kiindulópont: az Erdély múltja iránti érdeklődés megalapozása a kolozsvári Református Kollégiumban, a tájhaza bebarangolása és népi művészet értékeinek felfedezése. A közvetlen, személyes élmény mélyen elraktározódik benne, életre szóló kötődés alapjául szolgál. Építész hivatásának kikristályosodásához a Németh László által megfogalmazott paradigma – „a megismerés: megértés, a megértés: szeretet” – vezette el, e révén jutott el arra a felismerésre, miszerint „van tehát a mi szegény magyar népünknek művészete, amely csak az övé, amelyet ő alakított, formált és szűrte át a maga turáni lelkén olyanná, amilyen ma” (*Nemzeti művészet*). Ezt a művészetet Kalotaszeg tárgyi emlékeiben – építészetében, népművészetében – fedezi fel, annak lesz szószólója. A kör itt korántsem zárul be: kitér, magába öleli Erdély más tájegységeit is. Az *Erdélyben keressük!* című tanulmányában a nemzeti művészet gyökereit keresi és tárja fel, s hittel vallja: „...keressük Erdélyben, Erdélyben keressük a jövő nemzeti művészetét!” Erre kell épülnie a modern magyar építészetnek, a magyar művészetnek. Nem öncélúan, nem a múltba zárkózás, hanem a világban érvénye-

sülő folyamatokkal szoros egységben, hisz a kettő nem zárja ki egymást: „ez a modern művészet magyar is kell legyen”. Az indoklás a hajdani vészjelzés lármafajaként inti kora társadalmát: „Mi kis nemzet vagyunk, rokontalan és elhagyatott. Körülöttünk ellenséges, földünkre éhes népek tülekednek. Fennmaradásunkat nyers erőnk nem biztosíthatja, csak kultúránk értéke. Csak nemzeti kultúránk fajsúlya. Nemzeti kultúránk csonka nemzeti művészet nélkül” (*Modern művészet*). E gondolat vezérli *Nemzeti művészetünk* című tanulmánya íráskor is. Az angol Ruskin példájából ihletődve buzdítja kortársait: „Ne keressünk idegen földön idegen művészetet, hanem a magunkét fejlesszük tovább az új idők új szellemében. [...] ...e modern művészi törekvésekben különösen a kis nemzetek találták meg fajiságuk hatalmas védőfegyverét. [...] ...nemzetünknek szüksége van arra, hogy maga képére formált művészettel dokumentálhassa a világnak kulturális önállóságát és érettségét.” Erdély építőművészetének megismerése, tanulmányozása vezette arra a felismerésre, miszerint „az igazság, amire Erdély beszélőkövei tanítanak az, hogy a román, szász és magyar templomok igazi típusai sokkalta közelebbi rokonok egymással, mint a világ bármilyen más templomtípusával. Ezt mesélik ezek a kövek, akikbe lelket lehelt Erdély háromfajtájú, de közös sorsú népe” (*Beszélnék Erdély kövei is*).

Három faj, közös sors – ez a múlt. De milyen a jövő? Kós Károlyt mélyen foglalkoztatta e kérdés, hisz erdélyi vándorlásai során lépten-nyomon megtapasztalhatta: korántsem felhőtlen Erdély fölött az ég. Az 1911. szeptember 4-én datált, s a *Budapesti Hírlapban* közölt írás – *Levél a balázsfalvi gyűlésről* – hasztalan igyekszik felrázni a magyar közvéleményt a ránk leselkedő veszélyre. Az ott összegyűlt többezres román tömeg nemzetgyűlése Kós Károly számára azt jelentette, hogy „a vagyoniilag, társadalmilag, sőt kultúrilag is szervezett oláh társadalom Erdélyben készen van. Ez a társadalom tisztában van erejével, céljaival, ez a társadalom fegyelmezett, fanatikus és – idealista. Ez a társadalom: nemzet. [...] ...a zárt sorokban, egységes vezetés alatt és öntudatosan előnyomuló oláhsággal szemben az erdélyi elszegényedett, fáradt és reményvesztett magyar társadalom lépésről lépésre, lassan, de folytonosan kénytelen visszavonulni minden téren.” Különösen fájdalmas, hogy a „szabaddá vált” magyar föld mind-mind az ő kezükbe kerül. Ez utóbbi gond és jövőbeni veszedelem a témája az *Oláhok Erdélyben, Gyéres és Kolozsvár között* című írásoknak is – megannyi lármafa, melynek jelzőfénye kihuny a budapesti közöny és vakság miatt.

A korszak harmadik témakörét Kalotaszeg alkotja. Az a Kalotaszeg, mely – beszédes példa rá *A körösfői templom tornya, A nagypetri református templom, Két kalotaszegi kapu, Magyar ruházat* című írás – feltárja előtte csodálatos építészeti, népművészeti emlékeit... és nem csak azt. „Az oláhság évszázadok óta szíjas kitartással szorítja összebb-összebb a magyarság gyűrűjét, sőt mint ék tolódik néhol élő testébe” (*Kalotaszeg*). A hanyatlás jelei láttán programot hirdet: „Azt akarjuk..., Menteni akarjuk..., Harcolni akarunk...” Mindezt hogyan és miért? „Egyetlen fegyverünk a mi erős, magyar hitünk. Egyetlen politikánk, hogy nem politizálunk. Egyetlen akaratunk, hogy magyarok, kalotaszegiek akarunk ma-

radni.” Ezt szolgálja a *Kalotaszeg* című lap megindítása, ezt szolgálják az abban közölt írások, ezt szolgálták politikai kezdeményezései: az Erdélyi Néppárt megalakítása.

„Én hiáltó szó vagyok a pusztában!”

„Dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk.”

Az impériumváltás új történelmi helyzetet teremt az erdélyi magyarság előtt. Sokakban, százezrekben merül fel a gondolat: menni vagy maradni? Sorshelyzetünk lehangoló képét vetítik elénk a Végvári-versek jeremiádszerű jajkiáltásai. Tudjuk: Kós Károly a maradók oldalán állt, maga mögött hagyta az ígéretes budapesti egyetemi katedrát, mert úgy érezte: „Erdélyben nagyobb szükség lesz reám.” Ellene volt az erdélyi középosztályt magával sodró passzivitásnak, ellene a tömeges kitelepülésnek. Az új történelmi helyzetben is a cselekvés programját hirdette: „Itt állunk. Szegényen, tévedten, sötétben, földre süjtötten. Szétszórva a zivatartól. De akarunk élni, akarunk dolgozni, akarunk kultúrát. Akarunk művészetet: élőt, szerveset, nélkülözhetlent, olyant, ami a miénk. Amiben a mi lelkünk fürdik meg, hogy megújuljon, hogy erőssé, erősebbé legyen” (*Magyar képzőművészet Erdélyben*). Ez a szándék, ez a törekvés testesül meg – immár a képzőművészet határain túl – a Zágoni Istvánnal és Paál Árpáddal együtt kiadott, az egész erdélyi magyarságot cselekvésre szólító *Kiáltó Szó* című röpiratban.

Az alcímben megidézett, János evangéliumából idézett gondolatból fakadó írás első része helyzetfelmérés: „Valahol aláírtak valamit, valahol megalkudtak valamit, valahol elosztottak valamit, valahol egy nyitott ajtót becsaptak, hogy legyen zárva mindörökre. [...] Régi zászlónk összetépve, fegyverünk csorba – lelkünkön bilincs. De tudom: talpra kell állanunk mégis. De tudom: újra kell kezdenünk az izzadságos, nehéz munkát. Tudom: vágni fogjuk kemény, vad sziklába az utat, melyben egy kemény, régi nép lép majd velünk és utánunk újra csak felfelé.” A várakozás idejének vége: „...az imádkozás ideje eltelt. És el az átkozódás ideje is. Az álmodozásnak is vége, és a sírásnak is.” Szembe kell nézni a keserű valósággal: „Le kell vonnunk a tanulságot, szembe kell néznünk a kérlelhetetlen rideg valósággal, és nem szabad ámítanunk magunkat. Dolgoznunk kell, ha élni akarunk, és akarunk élni, tehát dolgozni fogunk.” Mi az alap, amire támaszkodni lehet? „Kétmillió magyarra, mint fundamentumra akarjuk felépíteni az új keretek közt nemzeti autonómiánkat, amelynek egy részét saját szabad elhatározásából ígéri nekünk Románia szentesített törvénye: a gyulafehérvári határozat, más részét megszerzi egyfelől akaratumk és erőnk, másfelől Románia józan belátása. [...] Nyíltan és bátran kiáltom a velünk megnagyobbodott Romániának: mi, magyar fajú, magyar hitű és magyar nyelvű polgárai Romániának, nemzeti autonómiát akarunk, aminek birtokában bennünk Nagy-Románia megbízható polgárságot fog nyerni.” Akkor, a gyulafehérvári határo-

zatok fényében, ez nem volt utópia, azon frissiben nem számolhatott azzal, hogy a nemzetiségi jogok megadására, biztosítására utaló 6. paragrafus soha nem vált követendő törvénnyé a kezdettől beolvasztásra törekvő Romániában.

Kós Károly a cselekvő politizálás elősegítésére lépett a Kolozsváron megindult *Vasárnap* vezérpublicistái sorába. Ars poeticája példamutató irányt és tartalmat fogalmaz meg: „Nemesítő, felvilágosító, erősítő, igazságért bátran harcoló munka ez a mi munkánk, amit nem befolyásol semmi, csak a tiszta meggyőződés. Nem korlátoz semmi, csak az igaz lelkiismeret. Nem buzdít semmi, csak az a hit, hogy a ránk szakadt hivatás kötelességének ébredtünk a tudatára” (*Jószívű jó ember, kapumon bejöhetsz*). Elemző tanulmányok, napi eseményekhez kötődő reagálások hosszú sora szólít az összefogás szükségességére: „Meg kell ismerünk egymást újra, Erdély kiszakadt, elárvult, dolgozó magyarsága. Szólítsuk meg egymást mi, akiket a sorsítélet a világ nagy perében ez alkalommal elmarasztalt” (*Tanulságok*). Sőt, ennél is tovább, hogy szervezeten léphessünk fel jogaink kiharcolása, védelme érdekében: „Össze kell fognunk, a népben rejlő minden erőt tömöríteni, különben elpusztulunk egyen-egyen, mint emberek és összességünkben, mint nemzet. [...] ...a magyar népnek ki kell verekednie és el kell fogadni az új államéletben azt a helyet, amelyhez joga van, s amelynek kiharcolása nélkül pusztulás fenyegeti” (*Népmozgalmak Erdélyben*). Ennek a gondolatnak a jegyében üdvözli a kolozsvári zászlóbontást, az Erdélyi Magyar Néppárt megalakulását, hisz „elég volt már a hallgatásból, elég a semmittevésből, elég a néma várakozásból, elég a sírásból és panaszkodásból, elég az álmodozásból és a sültgalamb-várásából” (*Zászlót bontott Kolozsvár*). A buzdítás határozott, kemény hangja intő jel kortársai előtt: „...nemcsak jogunk, de kötelességünk is az, hogy magunk határozzunk sorsunk, jövődönk felől, és a magunk akarata legyen az egyetlen akarata, az egyetlen vezetője, az egyetlen parancsolója Erdély dolgozó magyar népének” (*Vigyázzunk, magyar testvérek!*). A romániai választási kampányban egyetlen cél lebeghet előttük: „a Romániához csatolt magyarság életlehetőségeinek kiküzdése” (*Erdély és a választások*). Ám csakhamar rá kellett jönnie: „Nem kellünk a Regátnak!” Abban reménykedik, hogy Erdély három nemzetisége – a közös sors talaján – egymásra talál. Kós Károly még ekkor is rendületlenül hisz abban, hogy a regáti politika hegemonizáló, beolvasztó szándékával szemben Erdély népeinek külön, sajátos úton kell járnia: „...itt, ezen a földön minden nemzet, aki itt él, kapja meg a maga belső életének szabadságát, fejlődési lehetőségét” (*Erdély számadása*). Ennek egyetlen lehetséges útja és kerete „az autonóm nemzetek által alkotott autonóm Erdély!” (*Erdélyi politika*).

E gyümölcsöző két év alatt is odafigyel a művészeti élet, az építészeti örökség védelmére és őrzésére. E téren is konkrét elemzésre építi mondanivalóját, sejtetni engedi, hogy az erdélyi magyarság magára találása, kitörési iránya a művészeti élet fellendítésén át vezet. Ez az a terület, amelyen a politikai csatározásoktól megcsömörlött publicista a későbbiekben rendkívül nagyot alkot. Főlemeli szavát az erélyi magyar iskolák elsorvasztását célzó kormányzati intézkedésekkel szemben. Az *Autonóm magyar iskolát!* című írásában a hatalom fejére olvassa

a Gyulafehérváron tett ígéretet: „A gyulafehérvári határozatok, a békekötés és a kisebbségi külön egyezmény azt a jogot adták a magyarságnak, mint nemzeti kisebbségnek, hogy magyar iskolákat tarthasson fenn és kötelezte az államot, hogy ezeket az iskolákat a magyarság számaránya szerint segítse.” De nemcsak erről van szó. „...mi nemcsak az iskola tanítási nyelvében, de *szellemében* is biztosítva akarjuk tudni azt, hogy a magyarság kultúrájának legyen a megőrzője, nevelője fejlesztője.” Ez pedig, szögezi le, csak egy módon valósítható meg: „törvényben is biztosított autonóm magyar iskolával”.

Ez időszakban, 1921–22-ben is szót ejt a veszélyeztetett építészeti örökségek megvédéséről, jelesen a magyarbikali és magyarvistai református templomokról, elismeréssel ír Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának első kötetéről...

A továbbiakban, az elkövetkező közel negyedszázadban a kultúrateremtés, az irodalmi és művészeti élet lesz az az ösvény, amelyen képességeit a kisebbségi életre kárhoztatott erdélyi magyar kisebbség szolgálatába állítja. Tisztában van azzal, hogy ez az út milyen nehézségeket támaszt a rátérő szolgálattevő előtt, mégsem riad vissza: „...válni fogjuk kemény, vad sziklába az új utat, melyen egy kemény, régi nép lép majd velünk és utánunk újra csak felfelé” (*Tíz linóleummetesz margójára*).

Az irodalom, a művészetek szolgálatában

„...szükségünk van a művészetre, szükségünk van a művészi munkára, mint ahogy szükségünk van a kultúra más terméseire is. És mert szükségünk van rá: meg kell teremtenünk.”

A *Guild of Handicraft* című írásában meghirdetett program szellemében kibontakozó publicisztikai munkássága egyik kimagasló területe az irodalom szolgálata, az irodalomé, amelynek, leszakadva a Budapest-centrikus léttől, a maga lábára kell állnia. Az irodalommal szembeni elvárása rendkívül magasra emelte a léceket: „Az író tudjon ne csak írni, de tudjon igazat írni. Az író ne papirost írjon tele – írói készséggel, hanem igazságot a szíve vérével. Ha regényt ír, az művészet legyen és ne konjunktúra mesterkedés” (*Néhány szó a fiatal írók valóság-irodalmához*).

Az irodalomszervező Kós Károly főműve – a Kádár Imrével, Ligeti Ernővel, Nyirő Józseffel, Paál Árpáddal és Zágoni Istvánnal közösen létrehozott – Erdélyi Szépműves Céh betéti társaság, amely működése húsz éve alatt 166 művet jelentetett meg, megteremtve általa az erdélyi magyar irodalmat. Az 1924-ben kiadott felhívásukban utalnak arra, hogy „tartalomban csak értékeset és jót, küldőben csak szépet és művészt” nyújtanak, bizonyítva azt, hogy „lehet és tudunk Erdélyben is és ma is igazi irodalmat megfelelő művészi formában adni” (*Erdélyi Szépműves Céh*). Két év múltán, azonos című írásában, részletesebben kifejti a kiadó célját, célkitűzéseit, tudatosítva, hogy az önálló kultúréletre berendezkedő erdélyi magyarságnak az irodalom jelentette az egyik kitörési le-

hetőségét, az irodalomét, amely „nemzeti nyelvünknek, nemzeti kultúránknak, tehát nemzeti öntudatunknak az iskolán kívül és azon túl szinte egyetlen védelmi és építő eszköze, nemzeti életlehetőségünk főpillére”. Ennek szolgálatára szólítják munkára az erdélyi írástudókat az írásművészet szabadságának és védelmezésének a szolgálatára. Az ESzC lényegét meghatározó definíciója: „...szabad szellemi munkások önkéntes, csupán a különleges viszonyok által megokolt munkaközösségének társulása azzal a magyar közönséggel, mely hinni tud az erdélyi írásművészetnek komolyságában, és bízik íróink eredményesen termelő munkájában.” Ugyanez írásában ad hírt arról, hogy „a jövő 1927. esztendőben megindítjuk a Céh kiadásában kéthavi folyóiratunkat »Erdélyi Helikon« címen, Kisbán Miklós és Áprily Lajos szerkesztésében. Minden politikai és világnézeti korlátoktól mentes, pusztán a tiszta irodalmat és művészeteket, a szabad és igaz kritikát szolgáló komoly, mindentől és mindenkitől független fórumot akarunk vele teremteni...”

E két fórumhoz kötődik az erdélyi gondolat, a transzszilván irodalmi áramlat. Bölcsője a század elejére nyúlik vissza. Kós Károly már 1911-ben megalapított *Kalotaszeg* című képes hetilapot is „a transzszilvanizmus érdekében és a haladó erdélyi öntudat ápolása” végett hozta létre. Ennek jegyében születtek az *Erdély kövei* (1922) és az *Erdély* (1929) című, linometszetekkel gazdagon illusztrált könyvei, a *Varjú-nemzetség* (1925) című regénye, a *Budai Nagy Antal* (1936) című színjátéka és több más alkotása. Az erdélyi gondolat kikristályosodásának bizonyosságáról olvashatunk az alábbiakban: „...ez nem más, mint az a másíthatatlan valóság, mely Erdélyt zárt földrajzi egységgé tette: az a népi és kulturai egymásrahatás, mely ezen a zárt területen az idők folyamán egymásra hatott, és az az ezeresztendősi história, mely külön való és más volt, mint az Erdélyen kívüli népek és területek históriája, amely a maga különvalóságával örök időkre és kitörölhetetlenül véste bele magát minden erdélyi ember lelkébe. Ez a külön való föld, ez a külön való história tette külön erdélyivé a mi gondolkozásunkat, pszichénket, és lehet ez jó, avagy rossz, lehet ez előny, avagy akadályozó teher rajtunk, mi mások nem lehetünk, és amit csinálunk, az más nem lehet, mint amilyen” (*Erdélyi gondolat*).

Az ESzC igazi erdélyi sikertörténet lett, kiállta a magyar irodalom megosztása vádjával ellene indított támadások – „az ádáz papiros-háború” – próbáját. Kós Károly a harmadik írónemzedék által *Jelszó és mítosz* címmel, 1937-ben generált disputában visszatér erre a gondolatra, pontosítva az erdélyi gondolatot kiteljesítő transzszilvanizmus lényegét: „...az irodalmi »transzszilvanizmus« mégsem elárulása a magyar irodalom egységének – és amennyiben igazi írásművészet – a közös magyar irodalom értékgyarapítása és színbeli gazdagodása”. Ugyanez írásában határozott választ ad Szemlér Ferenc „erélyesen kritizáló és szigorúan elítélő”, a transzszilvanizmus létjogosultságát kétségbe vonó terjedelmes cikkére: „...az erdélyi írók öreg generációja számára a »transzszilvanizmus« bizony nem előre kitalált jelszó, hanem tradíció, történelmi tudat, akarat, reménység és mindenekfelett szilárd, megingathatatlan – hit. Hite annak,

hogy a mi hazánk Erdély. [...] Mi hiszünk abban, hogy az életünk: rendeltetés, melyet szolgálunk kell cselekedettel, kibúvás és mentség nélkül, spekuláció és alkuvás nélkül." Két év múlva, 1939-ben, a Bánffy Miklósról írott portréjában visszatér a fogalom tartalmi megvilágítására: "...a transzszilvanizmus nem politikai szédelgés, vagy irodalmi konjunktúra-kihasználás céljából, az impériumváltozás után kitalált üres jelszó, mint ahogy azt sok kedves író és honfitársunk szóban és írásban olyan sokszor megállapította, hanem néhányunknak, de Bánffy Miklósnak és szerény magamnak, íme, bizonyítottan is erdélyi lelkünkben gyökerező mélységes és kiszakíthatatlan hitvallásunk, réges-régi idők óta..." (*Bánffy Miklós gróf*). Ez a gondolat, ez az érzés nyer megfogalmazást, ölt testet az erdélyi magyar irodalom legkiválóbb alkotásaiban, ad annak sajátos ízt és zamatot igaz művészi szinten, az egyetemes magyar irodalom értékskálájának is megfelelő minőségben. Ez hozza létre azokat a műveket, amelyek éltették a hitet és a reményt, a magyarságtudatot és hagyománytiszteletet, amelyek külön-külön és egységében ma, hetven-nyolcvan év után is időtállóan bizonyulnak.

Kós Károly publicisztikája híven példázza, hogy nem csupán irányítóként, szervezőként, hanem írásaival is irányt szabott e folyamat kibontakozásának. Figyelme látókörében kimagasló jelentőségű Móricz Zsigmond személyes kötődése Erdélyhez – közvetlen, személyes jelenléte, illetve művei által. Az *Erdély-trilóga*, a *Barbárok* megjelenésekor írott méltatások, elismerő, értékelő sorok hívták fel az erdélyi magyar olvasóközönség figyelmét a klasszikus értékű alkotásokra. A bensőséges emberi kapcsolat szép tanúságtétele az 1939 októberében született írás: *Találkozásaim Móricz Zsigával*. Évtizedeket átívelő barátság szálai bontakoznak ki előttünk lírai hangütésű, bensőséges sorokban. Ugyanilyen figyelemmel övezi Bánffy Miklós személyiségét. A rokonszenv nyilvánvaló eredője az, hogy a bonchidai gróf, Kós Károlyhoz hasonlóan, maga is azon kevesek közé tartozott, aki a húszas évek elején hazatér Erdélybe, szerepvállalásával és műveivel az ottani szellemi élet vezéregyéniségei közé tartozott. Kós Károly irodalmi portréi között még meg kell említenünk az Ady Endréről (*Ady Endre és Kalotaszeg*), továbbá a Kuncz Aladárról (*Ahogy én láttam*) írottakat. Szólunk kell továbbá a magyarországi és az erdélyi irodalmi műveket szemlélő, számtartó szerepéről, melyek biztos értékítéletről, elkötelezettségről vallanak. Szántó György, Székely Mózes, Ligeti Ernő, Jancsó Benedek, Károly Sándor, Tamási Áron és mások műveiről ír elismerő vagy bíráló hangon. A publicisztikakötet mai olvasója fölfigyel az Adolf Meschendörfer regényéről írott kritikára, illetve a regényből kiragadott, az erdélyi századok sorsának kései alakulására váteszként utaló mondatokra: „Halljátok meg ti, Európa népei, ti gögös polgárai az Egyesült Államoknak: az erdélyi szászot, a legutolsót már szájaig lepte el a víz! Ti, akik népjogokért tusakodtok, halljátok: mi csak élni akarunk, és e földön, mi vérünkkel trágyázott szabad földön dolgozni. És németek maradni” (*Erdélyi szász regény*). A Makkai Sándor regényéről írott méltatásban kitér a történelmi regény létjogosultságára: "...bizonyára nem a ma olyan elharapózott konjunktúra, de komoly lelki szükségesség kényszeríti a magyar íróművészek jó részét,

hogy nemzetünk tegnapjaiban keressenek feleletet a magyar jelen égető, sajnó kérdéseire és lehető megoldást a magyar jövő számára” (*Sárga vihar*).

Kós Károly érdeklődése másik sarkpontja az erdélyi művészeti élet – különösképpen a képzőművészeti élet – szervezeti kereteinek megteremtése, az alkotóművészek bemutatása, alkotásra ösztönzése. Meggyőződéssel vallja, hogy „a legnagyobb művész: a nép”, hogy „a művészet öröktől fogva csak nemzeti művészet. A nemzetek lelkének gyümölcse”. [...] A népművészet tehát a nemzeti művészetnek fundamentuma. Minden művészet oda tér vissza, és onnan kell hogy kiinduljon, ha egészséges biztos fundamentumot akar építeni” (*Mi a népművészet?*).

E tekintetben meghatározó alapl munkának tekinthető a fentebb már említett *Nemzeti művészet*, továbbá a *Nemzeti művészetünk*, a *Művészetünk útja*, a *Magyar képzőművészet Erdélyben*, *Erdély képzőművészetének problémája*, *A grafikai művészetek fejlődési útja*, *Tíz esztendő Erdély művészeti életéből (1919–1929)*, *Képzőművészetünk szelleme*, *Az erdélyi magyar művészet útja* című tanulmány. Az irodalmi élet megteremtéséhez hasonlóan ez esetben is felhívta a figyelmet az erdélyi képzőművészet sajátos vonásaira: „...ha ez a különvaló és ma már általában valóságnak elfogadott erdélyi lélek megvolt és megvan az irodalomban, akkor lehetetlen, hogy hibáznék kultúránknak más területén. Tehát meg kell lennie képzőművészetünkben is” (*Magyar művészettörténelem és Erdély művészete*). Ennek felismerésében, megteremtésében is az önerőre, a hagyományainkra kell alapoznunk, arra kell támaszkodnunk: „E munka elvégzéséhez pedig egyetlen erőforrásunk: mi magunk, egyetlen, de bizonyos támasztékunk a múlt, mely tagadhatatlanul bizonyítja, hogy három századon keresztül Erdély magyarsága egyedül nemcsak képviselte a magyarság kulturális munkásságát, de tudta azt teljes egészében fejleszteni, továbbépíteni, hogy idők fordultával átadhassa annak ápolását” (*Művészetünk útja*). Az impériumváltás új helyzetet teremtett. A szétforgácsoltság, a képzőművészeti élet szervezetlensége – a kiállítások esetleges szervezése, kellő és méltó kiállítóterem hiánya – indította arra, hogy kezdeményezze, tevőleges részese legyen a Barabás Miklós Céh létrehozásának, mely által „megtörtént az első komoly és érthető figyelmeztetés, mely egész Erdélynek, de mindezekelőtt a magyarság kultúrközönségének jelenti be: vannak képzőművészeink, termelik a magukhoz és Európához méltó munkát, élni akarnak és joguk van élni!” (*Barabás Miklós Céh*) Kós Károly tevőlegesen kíséri végig ezt a folyamatot. A kiállításokról készült méltatásai – *Tíz linómetszet margójára*, *Erdélyi grafika*, *erdélyi grafikusok*, *Nagybányaiak kiállítása*, *Erdélyi képzőművészek együttes kiállítása...* –, valamint az általa írott művészportrék – *Papp Aurél*, *a keramikus*, *Nagy István*, *Papp Aurél művészete*, *Vágó Gábor*, *Buday György grafikai*, *Szolnay Sándor*, *Vásárhelyi Z. Emil kiállítása...* – jelzik az állandó odafigyelést, a képzőművészeti élet kiteljesítésére irányuló törekvését.

E fejezetben szólnunk kell Kós Károly könyvművészeti – tipográfiai törekvések, könyvillusztrációk – munkásságáról is. Első kiadványai – a jegyajándéknak szánt *Székely balladák*, valamint az *Atila Királrról ének* – a középkori kéziratos

kódexek művességét idézi, méltán arattak közönségsikert a szakmai körökben, egy időben jelezve a szépíró és a rajzművész kiváló képességeit, előre vetítve a könyvkiadói tevékenység igényességét, könyvillusztrációinak magas művészi színvonalát. Ez a hivatással érett törekvés ébresztette benne az elismerés és tisztelet szavait, amikor Sztambulban kezébe vehette a törökké lett hajdani kolozsvári református teológus török nyelvű, gazdagon illusztrált könyveit (*Ibrahim müteferrika*), amikor elismerőleg szólt a brassói Klingsor Verlag által 1927-ben kiadott kötetekről (*Két szép erdélyi könyv*). Pályatársként, kiadóként számos kötetet illusztrált, kiemelte e művészeti ág létjogosultságát, jelentőségét. „...nemcsak lehet, nemcsak jogosult, de művészileg indokolt is a költői mű illusztrálása, sőt, egyike a legszebb, legméltóbb művészi feladatoknak azon kívül, hogy a legdemokratikusabb módja, hogy a költői mű mint a képzőművészeti kultúra terjesztésének és legnemesebb eszköze a műveltséget terjesztő és megtartó könyv szeretete megbecsülése munkálásának” (*Új Arany-illusztrációk*). Ugyane sorban kell említést tennünk – többek közt – az *Erdély kövei* című kötetéről, valamint az *Erdély* című kultúrtörténeti vázlatról, amelyet 31, illetve 60 linómetszettel illusztrálva adott közre.

Az alkotói, értékkeremtő életút e szakaszában sem maradt hűtlen építőművészeti hivatásához. Építészeti megrendelésekben ugyan nem dúskálhatott, a tervezőasztalra ritkábban hajolhatott, odafigyelését tanulmányok sorával igazolja. A még aktív építészeti szolgálat alatt vetette papírra az erdélyi barangolások első gyümölcsét (*Régi Kalotaszeg*). De ide is köthető az előbbieken említett *Erdély kövei* és az *Erdély* című kötetek építészeti vonatkozású könyvei, később pedig *A székely nép építészete*. Az építészet népi ihletését emelik ki, a leginkább a falvakon tetten érhető tapasztalat is: „A falusi házban nemcsak *laknak* az emberek, de vele, benne együtt *élnek*, és ezt az életmelegséget érezzük meg, ha mégolyan egyszerű is a ház, szegényes a lakás. [...] A ház építője ebbe a lakásba beleteszi minden tudását, gondját, gondolatát, jóakarátát, érzését, beleteszi egyéni lelkét. A ilyen háznak lelke van. [...] A modern városi palota [...] már nem fejezi ki a benne lakók, dolgozók, élők és tuskodók nemzeti jellegét a maga építészeti nyelvén.” Követendő példaként említi „művelt nyugati népek” törekvéseit: „Apáitól örökölt szellemben fejleszti ma tovább a maga hajlékát az új idők követeléséhez mérten, és a svájci, a norvég, az angol falusi lakóház nemcsak a maga nemzetének, de az egész világnak példáját adja az igazán meleg, kényelmes és megfelelő családi otthonnak és fényes bizonyítékát nemzeti műveltségüknek” (*Az ember és otthona*). Ez a gondolatmenet és elvárás fogalmazódik meg – építészettörténeti és népi hagyományokba, az erdélyi és az egyetemes kultúrába való ágyazódással – a *Modern architektúra – stílustalanság?*, *A székely ház*, az *Építőművészeti kiállítás*, *Eliel Saarinen*, *Erdélyi református templomok és tornyok*, *Erdélyi építészeti – magyar építészeti, Erdélyi műemlékek védelme* című tanulmányaiban, írásaiban.

Kós Károly erdélyiségének egész személyiségét átható tanúságtételei azok az írások, amelyeket a szülőföldhöz való kötődés érzése ihletett. Szép, beszédes példái ennek a *Várad*, *Kolozsvár*, *A szászok és mi*, a *Szeben*, az *Erdei lak...* lírai töl-

tettel dús, a szeretet és a ragaszkodás érzésétől áthatott sorok Erdélyről, az iránta érzett és hozzá elszakíthatatlan szálakkal kötődő hűségről, városairól, szépséges tájairól, az itt élő népek sorsközösségéről.

Új lendülettel, bizakodással

„...a magunk nyílegyenes útján tovább dolgozunk és harcolunk azért a demokráciáért, melynek alappillére a nemzetek jogegyenlősége”.

A második világháborút követő új éra Kós Károly életében súlyos csapással kezdődik. Tompa Lászlónak írja 1945 elején: „Mi Sztánán csúful jártunk! Az oroszok ugyan elkerültek, de a határon átjött gárdák és csendörök teljesen és tökéletesen kifosztottak, s nekünk úgy kellett fegyveres üldözők elől gyalog Kolozsvárra futnunk. Egy szál ruhában.” Egy másik, Kabay Gábornak írt levélben, 1948 márciusában, még konkrétan szól az őt ért veszteségről: „Sajnos: összes könyveim, írásaim, rajzaim, feljegyzéseim, emléktárgyaim – menthetetlenül elpusztultak a Maniugárdák jóvoltából, és ez a legnagyobb veszteségem, mert pótolhatatlan szellemi és anyagi értékeim voltak: egy élet munkájának eredményei, termése, gyűjtése és leendő hagyatéka, tanúbizonysága. Ez fáj állandóan és kitörölhetetlenül.”

Kós Károly emberi nagyságára vall, hogy a vele történtek, az őt ért súlyos csapás ellenére új lendülettel, bizakodással veti magát az erdélyi magyarságért folyó munkába.

Cselekvési teret a Kolozsváron kiadott, a Magyar Népi Szövetség központi sajtóorgánusaként megjelenő *Világosság* című lap nyújt számára. Első írása – 1944. december 14-én – a százéves Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület újjászerveződését köszönti: „...a kisgazda-társadalom erélyesen szembe kíván helyezkedni minden felülről szított nemzeti gyűlölködéssel, s a maga népi érdekei számára kisajátítván az EMGE százéves kereteit, egységesen sorakozik fel a munkásság s a Nemzeti Demokrata Arcvonal újjáépítő munkájának támogatására” (*A százéves EMGE*). Későbbi írásaiban „új, szabad világ”-ról, a Petőfit „majd velünk együtt ünneplő román testvéreink”-ről beszél, arról, hogy „a fél-világ romjain végre megszületett a békesség”, hogy „meg kell nyernünk a kenyércsatát”, a „falú életmunkája teljes”, művelődési otthonokat építenek a kultúra számára. Egészséges életösztone azonban, elgondolásai közepette azonban más jelenségekre is fölfigyel. „...ma, amikor a kivívott szabadságunkkal dicsekszünk a múltak elnyomásával szemben, a jogos kritikának megnyilvánulása tilosabb és veszedelmesebb, mint volt valaha. Aki kritizálni merészel, az fasiszta-gyanús, akit félre kell állítani, vagy éppen bíróság elé kell utalni.” A Lakatos Istvánnak írt levél (1945. IX. 16.) megállapítása megmarad a magánszféra titkának.

Tevékeny részt vállal a közéletben: a Magyar Népi Szövetség Kolozs megyei elnöke, az EMGE elnöke, az alkotmányozó nemzetgyűlés tagja Bukarestben, a *Világosság* szerkesztőbizottságának tagja. Publicisztikai munkásságának igen

termékeny periódusa az 1946-osa esztendő. Az e periódusban született írásokban tetten érhető az az elvárás, ami a húszas éveket idézi elénk: „Románia vállalta a demokráciát [...] Hiszünk ennek a vállalásnak őszinteségében, és ebben az építésben magyar népünk őszintén vállalja a maga munkarészét. [...] Magyar népünk számára különleges elbánást nem kérünk, erre jogunk sincsen, de jogunk van arra, hogy követeljük a demokrata kormányzattól a minden dolgozó népet megillető életjogok gyakorlati érvényesülését a demokrata Románia magyar népe számára is” (*Szövetkezeteink védelmében*). A kolozsvári *Patria* című román lap sokallta a Magyar Népi Szövetség által megfogalmazott demokratikus elvárásokat. Kós Károly írásában utal a nemtelen támadás hátsó szándékaira: a becsületes törekvések lejáratását célzó törekvésre. A négy „erélyes” követelés felsorolása mellett bátran szót emel az erdélyi magyarság jogos követelésére: „A demokratikus berendezkedés egyik elemi szükséglete, hogy nemzetiségi vidékeken a lakosság nemzetiségi megoszlásának aránya szerint érvényesüljön az állami hivatalokban és a közigazgatásban. De természetesen nem az országos, hanem a helyi számarány szerint” (*Nem vitázunk*). Az erdélyi magyarság sorskérdései továbbra is ott szerepelnek írásai főcspásában, azé a nemzetiségé, amely az elmúlt évszázadok során „európai civilizációt építeni és fejleszteni tudó nemzettársadalmat szervezett és sajátosan magyar szellemű és jellegű európai keresztény kultúrát tudott teremteni a semmiből itt, tusakodó népek és kultúrák örök hadiútjának keresztező pontján”. Jövőképe azonban nem egyértelmű: egyfelől a kétség/kérdés – „vajon mi lesz a sorsa a világ parányi szegletének, melyet Erdélynek nevezünk és benne a maroknyi magyarnak?” –, másfelől a reményteli bizakodás: „Erdélyben a magyarság bizonyára megnyeri az új élet csatáját” (*Számadás*). A történelem ismétli önmagát: az 1918-as balázsfalvi határozatok köszönnek vissza abban a megállapításban, miszerint „a népi, demokrata kormányzati rendszerre átépülő ország vállalta a határain belül élő nemzetek jogegyenlőségének elismerését és biztosítását”. Mit is takar a jogegyenlőség elvárt fogalmi tartalma? Erre is választ kapunk: az erdélyi magyarság „nemzetképpen való természetes életjogáról soha egy pillanatra sem mondott le, bár a külső körülmények néha látszólag arra kényszerítették. Természetes, hogy erről nem akar és nem fog a maga akaratából lemondani a jövőben sem és itt való elhivatottságának tudatában vállalni fogja annak legfőbb feltételeit is: sajátos lelki és szellemi kultúrája megtartását és fejlesztését” (*Földműves népiünk üzenete*). Az új kibontakozás híve, ám azt is regisztrálja, hogy a várt és óhajtott társadalmi változásokat nemcsak külső okok – például az 1946-os súlyos aszály – késleltetik, hanem alantas szándékoktól vezérelt szándékok is. „De még ha az ország közállapotai már rendezettek volnának is, ha az államszervezet működését nem zavarnák azok a nyílt és titkos mérgező erők, melyek az új, népi uralom felborításával, az elmúlt rendszerek parancsuralmát akarják talpra állítani...” (*Társadalmi megmozdulást az ínség ellen*). „Kincstári” optimizmusa az 1946-os választások után is töretlen: „A nemrégiben lezajlott képviselőválasztások bizonyítani látszanak, hogy politikai, sőt társadalomszervező vonalon ma-

gyarságunk felismerte és vállalta a helyes irányt, mely felé jövőendő életútját kiépítheti...” (*Képzőművészetünk válsága*).

1948 márciusában újabb választás előtt állt az ország. Kós Károly bízott abban, hogy azon valóban a nép szava fog dönteni az ország sorsáról. Fenntartás nélkül üdvözli az eredményeket, különösen sok reményt fűz a falvak élete fellendüléséhez: „...dolgozó földműves népünk, az ipari munkássággal és haladó értelmiséggel együtt ma már népköztársaságunk sorsát intéző politikai tényező lett, úgy a mezőgazdasági munkájának nemzetgazdaságunk termelő tényezőjévé kell lennie”. Hozzáteszi azonban, hogy ennek realizálódásához kellő szakmai felkészültségre van szükség, ezért sürgeti a magyar tannyelvű mezőgazdasági főiskola létrehozását (*Amire az országnak és a népnek is szüksége van*). Bizakodása ekkor még töretlen. Hisz abban, hogy az alkotmányban deklarált lelkiismereti és egyesülési szabadság az egyházak előtt is új cselekvési teret nyit, miért is ne lenne így, amikor „református egyházunk célkitűzései azonosak köztársaságunk célkitűzéseivel és a maga munkaterületén igyekszik megvalósítani azt, amit a kormány a maga eszközeivel a maga munkaterületén” (*„Vágjatok új barázdát”*). Vajon még nem hallott az egyházi iskolák államosítását célzó tervekről, a hitoktatást korlátozni szándékos intézkedések veszélyéről? Amikor ez bekövetkezett, továbbra is az egyház lojalitásáról, együttműködési szándékáról ír: „...a magyar református egyház püspöke a májusi zsinaton teljes őszinteséggel jelentette ki közel egymillió magyar kálvinista nevében, hogy a nép egyháza együtt akar munkálkodni a nép kormányával, a nép köztársaságának építésén”. De ennél is meglepőbben vélekedik az iskolák államosításáról, a kötelező vallásoktatás eltörléséről: „Ma erre nincsen szükség, az államosítás folytán tehát megszabadul egyik legterhesebb múltbeli kötelezettségétől, melynek súlyát úgysem tudta már hordozni mostanában a maga erejéből, illetve az állam segítségével nélkül. A kötelező vallásoktatás törlése az állami iskolákban pedig éppen a szabad vallásgyakorlatot biztosító törvény rendelkezéseinek logikus következménye” (*Zsinati jegyzetek*). Nem hinnénk, hogy az egyházkerület későbbi főgondnoka hasonlóképpen értékelte volna az egyházzal szemben foganatosított jogfosztást, a kisajátításokat, a súlyos korlátozó intézkedéseket, rendeleteket. Ezzel az írásával zárul a *Világosság* hasábjain közölt írások sora, Kós Károly politikai tartalmú sajtótevékenysége.

A lapban közölt más tartalmú írások sorában ott találjuk a városaink, falvaink építészeti arculatát elemző írásokat, a hagyományok és a népi építészeti stílusjegyek őrzését szorgalmazó megnyilatkozásokat. Változást, szemléletváltást sürget: „Az új rendszer új életberendezkedés szükségességét jelenti. Az új életberendezkedés új hajlékot: új várost, új falut, új házat, új architektúrát követel. Az új életstílus új képzőművészeti stílust” (*Régi emlékek, új tapasztalatok*). Bizalommal tekint a fehéregyházi Petőfi-élműnek román–magyar összefogásból történő felújítására. Új szín a tematikai palettán: az emlékezésből fakadó színes írások nyitánya: *Tavaszi kirándulás, Elvesztek a lovak, Emlékezés régi utazásokra, Negyven éves találkozó, Emberek, ha találkoznak, Hunyadi vásár, Ezerkilencszáznegy-*

vennégy... Ezekben újra elénk tárul a színesen mesélő író, megelevenedik az erdélyi tájak és emberek iránti mély ragaszkodás és szeretet. Mondhatnánk, hogy ezekben az írásokban újra visszatalál önmagához.

A későbbi években rendszeres közlésekre már nem kerül sor. Ha ennek okát szeretnénk kutatni, szót kellene ejtenünk a rendszeres elfoglaltságot jelentő, a Mezőgazdasági Főiskolára való tanári kinevezéséről, melyet nagy-nagy örömmel fogad: „Boldog vagyok, hogy ezt a munkahelyet megkaphattam. Ma talán az egyetlen munkahely Romániában, ahol talán eredményesen tudhatok dolgozni, ha lesz még erőm hozzá” – olvashatjuk egy 1949. március 26-án keltezett levélben. A *Kós Károly levelezése* című kötet egyik levelében sejtetni engedti azt a megdöbbenését, amit a Magyar Népi Szövetség vezérkarának letartóztatása, elítéltetésük ébresztett benne: „...bár még tudnék írni egyet-mást, elmondani és kérdezni is. Pl. a két héttel ezelőtti eseményeket, amelyek néhány jó barátommal vannak kapcsolatban. [...] Nem tudom megítélni, ma még ezt, mert nem tudom, nem tudhatom, hogy ami velük történt, az ő hibájukból történt-e, vagy csak vak áldozatainak a világviharnak, amely ma körülöttünk tombol...” (1949. aug. 10.).

Az alkalmi közlések, írások sorát a kolozsvári irodalmi lapban, az *Utunkban* megjelent írások nyitják meg. A *Kolozsvári feladatok* című írás a város rendezési tervéhez fűz gondolatokat, fogalmazza meg javaslatait, elvárásait – a kor ideológiai elváráshoz kötődve, Sztálin elvtárs s a szovjet építészek tapasztalataira hivatkozva (!). Ezzel rokon vonásokat, jegyeket hordoz *A szocialista-realista építőművészet útján* című cikke is, letéve kötelező obulusát a hatalom oltárára: „...pártunk következetesen halad azon a sztálini úton, melyet népünk vallott és vállalt, és minden körülmények között megvalósítja azt, amit népünknek ígért: békét, biztonságot, a dolgozó ember jobb és szebb életét”. Mintha nem is ő írta volna, hanem a hatalom elkötelezett aktivistáinak valamelyike!

Visszatekintés

„...az író minden időben és körülmények között őszinte és bátor kinyilatkoztatója legyen kora és társadalma (osztálya, népe) eszméinek, érzéseinek, reményiségének, törekvésének, hitének.”

Az ezt követő időszak a szemlélődő, magányos ember életszakaszát öleli fel. Az irodalmi élet kibontakozását figyelemmel követi, így az *Utunkban* megjelent alkotások tartalmi és formai megjelenítését is. Nincs elragadtatva tőlük. „A mai erdélyiek pedig – unalmasak, erőltetettek. Prózájukon valahogy azt érzem, hogy – parancsra íródtak, és nem a maguk mondanivalóját írják, hanem a másokét. Nem érzem azt, hogy hiszik is azt egészen, teljes hitükkel, amit írnak és vallanak.” Záró soraiban reményének ad hangot: „Hiszem, hogy egy-két esztendő meghozza a mai forrongásnak, forradalomnak végét és azt, amit minden

akarátú embernek akarnia kell: a bátorságot, békességet, egymás szeretetét, egymásban aló bizalmat, ami a rendnek, komoly építőmunkának feltétele” (Levél Kabay Gábornak, 1950. XI. 25.). Az olvasó mire gondolhat ezek olvasásakor? Arra, hogy a társadalomban mindennek az ellenkezője tapasztalható!

Szigorú ítésez. A két világháború közötti időszak irodalmi kánonja köszön vissza az *Utunk* körkérdésére adott válaszában. Morális követelményként szabja meg, hogy az író „ne hazudjon soha, és csak azt írja meg, amit ő maga igaznak tud és hisz. Mert az írónak igaz embernek kell lennie” (*Válasz az Utunk körkérdésére*). Kemény elvárás ez a kommunista ideológia irányította és általa szigorúan ellenőrzött irodalmi életben. Hitelét és erkölcsi hátterét a maga munkásságában tanúsított erkölcsi alapállás adta: „...ha nem is könyveltem el magamat soha ún. márkás, nagy írónak, de az írói felelősség és morál törvényét – mely az írot arra kötelezi, hogy azt és csak azt írja, amit meggyőződésesen igaznak hisz, tud és vall – mindig és minden körülmények között vállaltam és megtartottam” (*Egy cikk margójára*). Az irodalom hivatásának kérdése a későbbiekben is foglalkoztatja. Ő, akiből „nem a maga jószántából” lett író, ismételten hitet tesz az irodalom elhivatottsága mellett: „Máig is hiszem és vallom, hogy az irodalmi alkotás (a szépirodalmi, nem a tudományos) az emberi szellem és lélek legértékesebb és legmagasabbrendű kulturális tevékenysége” (*Én és az írás*). A maga irodalmi krédóját fogalmazza meg az 1963-ban írott *Ars poetica* című írásában a mű tartalmi megjelenítése mellett szól a művek nyelvi köntöséről is: „...mint virágnak az ő színe és illata, az ételnek az ő íze, olyan elválaszthatatlanul szerves, jellemző és lényeges minőségi tulajdonsága, alkotóeleme minden szépirodalmi alkotásnak az ő nyelvezete”. Egy másik írásában megindokolja, hogy miért is írt történelmi regényeket: „...azért választottam meséim miliójéül a múltat, mert akkor írtam azokat, amikor szívemet szorongató mondanivalóimat a múlt eseményeibe ágyazva tudtam csak elmondani” (*Író, írás, kritika*). Történelmi tárgyú művei sorából fájdalmasan hiányzik az évtizedekig dédelgetett álom: a Kolozsvári testvérek életregénye, a XIV. századot megidéző családregény. De a szorgos levéltári, történelmi búvárlások nem hoztak, nem teremhettek gyümölcsöt: „...1944 őszén minden összegyűjtött adatom, minden jegyzetem és vázlatom megsemmisült” (*Egy regény születése*).

Műveinek újrakiadása – a *Varju nemzetség*, *Budai Nagy Antal* – alkalmából írott kísérőszövegek jelentik a mind szórványosabb megnyilatkozást. Az építész elképzelései a robbanásszerűen fejlődő városok készítenek arra, hogy a maga elképzeléseivel segítse a városépítőket. A *Lakás- és városépítési problémák* című írásban saját elgondolásait fogalmazza meg.

A városi lakás már nem kínálhatja a hajdani otthon, a Varju-vár tágasságát. A világgal való kapcsolattartás kiváló csatornája a levelezés. Életének utolsó huszonöt esztendejében – leveleskönyvének tanúsága szerint – közel félezer levelet ír és kap. Ugyanakkor nagyon szeretett diskurálni az öt fölkereső ismerősökkel. Hogy ezek a találkozások, beszélgetések mily ízesek, tartalmasak lehettek, arról igen beszédes példázatát nyújtotta a Román Televízió magyar

adásában a hetvenes években közvetített adás, amelyen az erdélyi magyar irodalom másik nagy öregje, Kemény János volt a vendége.

Az életút és az életmű jobb megismerését segíti az *Igaz Szó* című marosvásárhelyi irodalmi lapban közölt *Önéletrajzom*, valamint a *Korunk* indítványozására született *Kalotaszegi vállalkozás* című visszatekintő írása.

Mivel is zárhatnánk méltóképpen e csodálatos kincseket rejtő kötetről írott méltatásunkat, mint az író szavaival: „A történelem tanúsága szerint az igaz embernek, de mindenekelőtt az igaz művésznek (írónak, építő-, képző- és zeneművésznek) mindenütt a világon, minden időben és minden körülmények között a Sors által rendeltetett kötelezettsége (volt, van és lesz), hogy a maga népének és szülőhazájának sorsát vállalja, és élete munkájával szülőhazáját és annak népét, megbecsült hagyományait szellemében, hűségesen szolgálja. Ezt vállaltam és cselekedtem, nem mást és nem többet. És ezt sem az eszem tanácsára, hanem a szívem parancsára, a magam igen szerény lehetőségei és adottságai korlátain belül úgy, ahogy tudtam és ahogy – lehetett” (*Kitüntetése alkalmából elmondott beszéde*).

Kiváló, értékes örökség. Legyünk méltók hozzá!

